

**From Symposium to Seder:
How The Rabbinic Adoption of Roman Party
Conventions Became Our Passover Seder**

Dr. Robert Harris

Robert A. Harris is Professor of Bible at The Jewish Theological Seminary, teaching courses in biblical literature and commentary, particularly medieval Jewish biblical exegesis, and is Chair of the Bible Department. Dr. Harris has written several books, and has published many studies in the history of medieval Biblical exegesis in both American and Israeli journals. He also lectures on biblical narrative and Jewish liturgy in congregations and adult education institutes around the country. Dr. Harris has lectured as a visiting professor at universities in Europe, Russia, Canada and Israel, and has served as a rabbi in several congregations in the United States and Israel.

Exodus 12

3 Speak to the whole community of Israel and say that on the tenth of this month each of them shall take a lamb^a to a family, a lamb to a household.⁶ You shall keep watch over it until the fourteenth day of this month; and all the assembled congregation of the Israelites shall slaughter it at twilight.⁷ They shall take some of the blood and put it on the two doorposts and the lintel of the houses in which they are to eat it.⁸ They shall eat the flesh that same night; they shall eat it roasted over the fire, with unleavened bread and with bitter herbs.¹¹ This is how you shall eat it: your loins girded, your sandals on your feet, and your staff in your hand; and you shall eat it hurriedly: it is a passover offering^b to the LORD...²⁴“You shall observe this as an institution for all time, for you and for your descendants.²⁵ And when you enter the land that the LORD will give you, as He has promised, you shall observe this rite.²⁶ And when your children ask you, ‘What do you mean by this rite?’²⁷ you shall say, ‘It is the passover sacrifice to the LORD, because He passed over the houses of the Israelites in Egypt when He smote the Egyptians, but saved our houses.’”

(ג) דברו אל-כל-עדת ישראל לאמר בעשר לחודש הנה ויקחו להם איש ששה לבית-אבת ששה לבית:
(ו) והיה לכם למשמרת עד ארבעה עשר יום לחודש הנה ושחטו אתו פל קהל עדת-ישראל ביו הערבים: (ז) ולקחו מן-הדם ונתנו על-שתי המזוזות ועל-המשקוף על הבתים אשר-יאכלו אתו בהם: (ח) ואכלו את-הבשר בלילה הנה צלי-אש ומצות על-מררים יאכלהו: (ט) אל-תאכלו ממנו נא ובשל מבשל במים כי אם-צלי-אש ראשו על-כרעיו ועל-קרבו: (י) ולא-תותירו ממנו עד-בקר והנותר ממנו עד-בקר באש תשרפו: (יא) וככה תאכלו אתו מתניכם חגרים געליכם ברגליכם ומקלכם בידכם ואכלתם אתו ברחפון פסח הוא ליהנה:
(כד) ושמרתם את-הדבר הנה לחק-לך ולבניך עד-עולם:
(כה) והיה כיי-תבאו אל-הארץ אשר יתן יהוה לכם באשך דבר ושמרתם את-העבדה הזאת: (כו) והיה כיי-אמרו אליכם בניכם מנה העבדה הזאת לכם: (כז) ואמרתם זבח פסח הוא ליהוה אשר פסח על-בתי בני-ישראל במצרים בנגפו את-מצרים ואת-בתינו הציל ויקד העם וישתחוו:

Deuteronomy 16

Observe the New Moon of Abib and offer a passover sacrifice to the LORD your God, for it was in the New Moon of Abib, at night, that the LORD your God freed you from Egypt. ² You shall slaughter the passover sacrifice for the LORD your God, from the flock and the herd, in the place where the LORD will choose to establish His name... ⁷ You shall boil and eat it at the place that the LORD your God will choose; and in the morning you may start back on your journey home. ⁸ After eating unleavened bread six days, you shall hold a solemn gathering^c for the LORD your God on the seventh day: you shall do no work.

(א) שְׁמוֹר אֶת־חֹדֶשׁ הָאָבִיב וְעָשִׂיתָ פֶסַח לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ פִּי
בְחֹדֶשׁ הָאָבִיב הוֹצִיאֲךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ מִמִּצְרַיִם לַיְלָה: (ב)
וְזָבַחְתָּ פֶסַח לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ צֹאן וּבָקָר בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר־יִבְחַר
יְהוָה לְשִׁכְּנוֹ שְׁמוֹ שָׁם: (ג) לֹא־תֹאכַל עָלָיו חֶמֶץ שִׁבְעַת יָמִים
תֹּאכַל־עָלָיו מִצּוֹת לֶחֶם עֲגִי כִי בַחֲפוּזוֹן יֵצְאֶתָּה מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם
לִמְעַן תִּזְכֹּר אֶת־יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ:

(ד) וּבִשְׁלֹתָ וְאָכַלְתָּ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר יְהוָה אֱלֹהֶיךָ בּוֹ (ז)
וּפְגִיטָה בַּבֶּקֶר וְהִלַּכְתָּ לֹא־הִלַּיְךָ: (ח) שִׁשַּׁת יָמִים תֹּאכַל מִצּוֹת
וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי עֲצַרְתָּ לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ לֹא תַעֲשֶׂה מְלָאכָה:
ס } }

The Symposium (from the Greek *sympínein*, "to drink together"):

The Greek symposium was a key Hellenic social institution. It was a forum for the progeny of respected families to debate, plot, boast, or simply to revel with others. They were frequently held to celebrate the introduction of youth into aristocratic society. Symposia were also held by aristocrats to celebrate other special occasions, such as victories in athletic and poetic contests. It is worth noting, however, that many archaic poetic sources were written by members of the social elite communities, and so may not be completely representative of the whole local society (Zinon Papakonstantinou, "A Delight and a Burden: Wine and Wine-Drinking in Archaic Greece")

The "Four" Questions:

<p>What has changed, this night, from all the (other) nights?</p>	<p>מה נשתנה, הלילה הזה מכל הלילות?</p>
<p>On all other nights we eat both chametz and matzah, on this night, we eat only matzah?</p>	<p>שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, הלילה הזה, כלו מצה?</p>
<p>On all other nights we eat many vegetables, on this night, maror?</p>	<p>שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות, הלילה הזה, מרור?</p>
<p>On all other nights we do not dip vegetables even once, on this night, we dip twice?</p>	<p>שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת, הלילה הזה, שתי פעמים?</p>
<p>On all other nights some eat sitting and others reclining, on this night, we are all reclining?</p>	<p>שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין ובין מסובין, הלילה הזה, כולנו מסובין?</p>

1. Mishna Pesahim 10:4

<p>They mix for him the second cup, and here the son asks his father. And if there is no understanding in the child, his father teaches him: "How is this night different from all (other) nights?</p> <p>On all other nights we eat hametz and matzah; this night, only matzah.</p> <p>[On all nights we eat all sorts of vegetables; on this night, maror.]</p> <p>On all other nights we eat meat that is roasted, stewed or boiled; on this night, only roasted.</p> <p>On all other nights we dip one time; on this night, two times..."</p>	<p>מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו ואם אין דעת בבן אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?</p> <p>שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, הלילה הזה כולו מצה.</p> <p>[שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות הלילה הזה מרור.]</p> <p>שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי.</p> <p>שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת הלילה הזה שתי פעמים...</p>
---	--

2. Mishna Pesahim 10:5

Rabban Gamliel would say: Anyone who does not say three words on Pesah has not fulfilled his duty. And what are these? “Pesah”; “Matzah”; and “Maror.” “Pesah” — since the Omnipresent protected the homes of our ancestors in Egypt. “Matzah” — since our ancestors were redeemed from Egypt. “Maror” — since the Egyptians embittered the lives of our ancestors in Egypt.

In each and every generation a person is obligated to look upon himself as though he went forth from Egypt, as it is said, “And you shall explain to your son on that day, ‘It is because of what YHWH did for me when I went free from Egypt.’” Therefore we are obligated to thank; to praise; to extol; to laud; to exalt; to glorify; to bless; to esteem; and to acclaim the One who did — for our ancestors and for us — all of these miracles: He brought us out from slavery to freedom; from grief to joy; from mourning to a festive day; from darkness to great light; and from bondage to redemption. Let us say before Him: Hallelujah!

רבן גמליאל היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן? פסח מצה ומרור.

פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים.

מצה על שום שנגאלו אבותינו במצרים.

מרור על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים.

בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שנאמר: והגדת לבנך ביום ההוא לאמר: בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים. לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו: הוציאנו מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה ונאמר לפניו הללויה:

***Afiqoman*: Eat, Drink and Be Merry?**

1. Mishna Pesahim 10:8

One may not conclude the Pesah with *afiqoman* [revelry]. If some of them slept, they may still eat; if all of them slept, they may not eat. R. Yossi says: if they dozed, they may eat [when they wake up]; if they slept deeply, they may not eat [if they wake up].

ואין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. ישנו - מקצתן, יאכלו; כולן, לא יאכלו. ר' יוסי אומר: נתנמנמו, יאכלו; נרדמו, לא יאכלו:

2. Mekhilta Bo 18

The wise child, what does he say? *What are the decrees, laws and rules that YHWH our God has commanded us?* (Deuteronomy 6:20). Even so shall you open for him among the laws of Pesah: one may not conclude the Pesah with *afiqoman*.

חכם מה הוא אומר? מה העדות החקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אותנו? אף אתה פתח לו בהלכות הפסח: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.

3. Talmud Yerushalmi 70b

The stupid child (!), what does he say? *What is this?* (Exodus 13:14). Even so shall you teach him the laws of Pesah, that one may not conclude the Pesah with *afiqoman*, that one may not get up [and leave] one group and enter into [the gathering of] another group.

טיפש מה אומר? מה זאת? אף את למדו הלכות הפסח, שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת.

4. Saul Lieberman, Yerushalmi Kifshuto (p. 571)

[The rabbis] were familiar with Greek customs and their banquet manners, that when the festivities would reach their peak, they would burst into others' homes to force them to join in the continuing party, and they called this *epikomazein*. The Mishnah warns that one does not conclude the Passover meal with an *afiqoman-epikomazein*, and this is the (correct) interpretation of the Babylonian and Eretz Yisraeli Talmud.

5. Tosefta Pesahim 10:8

One may not conclude the Pesah with <i>afiqoman</i> , for example: nuts, dates or parched grain.	אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, כגון: אגוזים תמרים וקליות.
--	--

6. Talmud Yerushalmi 71a

What is <i>afiqoman</i> ? Rabbi Simon taught in the name of Rabbi Inyani the son of Rabbi Sissi: types of song. Rabbi Yossi said: types of sweet foods. Samuel said: [it is foods] like: mushrooms or doves, for Hananya the son of Shelat.	מאי אפיקומן? רבי סימון בשם רבי אינייני בר רבי סיסיי: מיני זמר. ר"י אמר: מיני מתיקה. שמואל אמר: כגון ערדילי וגוזליא דחנניא בר שילת:
---	--

7. Talmud Bavli Pesahim 119b-120a

What is *afiqoman*? Rav said: that one may not travel from group to group. Samuel said: it is [foods] like mushrooms for me or doves for Abba [Rav]. R. Hanina bar Shila and R. Yohanan say: It means that no dates, parched corn, or nuts [should be eaten afterwards], and so it is taught according to R. Yohanan: “One may not conclude the Pesah...” — this means dates, parched grain or nuts [may not be eaten].

R. Yehudah said in Samuel’s name: one may not conclude the matzah with *afiqoman*. It is taught in a mishnah: “one may not conclude the pesah with *afiqoman*.” Shall we assume that this means that after the pesah sacrifice, no dessert should be eaten; but after the matzah [that is “standing in” for the no-longer-offered pesah sacrifice], it may be eaten? [If so, this would contradict Samuel’s teaching]. No; it is not necessary [to teach this with regard to] matzah, whose taste is not strong; but for pesah, whose taste is strong and not removed [by the “dessert”], one might think that we have no objection to it. The mishnah therefore informs us [that it is forbidden to eat even after the Pesah].

Mar Zutra taught it thus: R. Yosef said in Rav Judah’s name in Samuel’s name: One should conclude after the matzah with an afikoman.

מאי אפיקומן? אמר רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה. ושמואל אמר: כגון אורדילאי לי וגוזלייא לאבא. ורב חנינא בר שילא ורבי יוחנן אמרו: כגון תמרים קליות ואגוזים. תניא כוותיה דרבי יוחנן: אין מפטירין אחר הפסח, כגון תמרים קליות ואגוזים.

אמר רב יהודה אמר שמואל: אין מפטירין אחר מצה אפיקומן. תנן: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. אחר הפסח - הוא דלא, אבל לאחר מצה - מפטירין! - לא מיבעיא קאמר; לא מיבעיא אחר מצה - דלא נפיש טעמייהו, אבל לאחר הפסח דנפיש טעמיה, ולא מצוי עבוריה - לית לן בה, קמשמע לן.

מר זוטרא מתני הכי: אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: מפטירין אחר המצה אפיקומן...

8. Maimonides, Law of Hametz and Matzah 8:9

<p>At the end (of the meal), one eats from the meat of the Paschal Lamb... but in this time (i.e., after the destruction of the Temple), one eats an olive's bulk of matzah, and then one does not taste anything afterwards.</p>	<p>ובאחרונה אוכל מבשר הפסח... ובזמן הזה אוכל כזית מצה ואינו טועם אחריה כלום.</p>
---	--

9. Rashi's Responsa 304

<p>It happened one time that Rashi forgot and did not eat the "matzah of afiqoman" after his meal and before birkat ha-mazon, and only afterwards he was reminded. And he did not want to eat from it, since he would have had to bless after it (the full birkat ha-mazon, again) and drink from a cup of blessing — and one may not drink (wine) between the cup of birkat ha-mazon and the cup of Hallel... And so as a result he did not eat matzah (i.e. the afiqoman) after birkat ha-mazon.</p>	<p>פעם אחת שכח רש"י ולא אכל מצת אפיקומן לאחר סעודתו קודם ברכת המזון, ואחר כך הוזכר. ולא רצה לאכול הימנה, לפי שהיה צריך לברך אחריה ולשתות מכוס של ברכה - ואי אפשר לשתות בין כוס של ברכת המזון לכוס של הלל... ומפני כן נמנע מלאכול מצה אחר ברכת המזון.</p>
--	--

10. Abudraham, Afiqoman (p. 234)

<p>At the end (of the meal) one eats an olive's bulk of matzah, the slice that is under the cloth, as an afiqoman, in remembrance of the paschal lamb, which had been eaten in satiety. And one does not taste anything after the afiqoman, so that there should be a cessation of one's meal with the taste of matzah in one's mouth.</p>	<p>ובאחרונה אוכל כזית מן המצה הפרוסה שתחת המפה לאפיקומן זכר לפסח, שהיה נאכל על השבע, ואינו טועם כלום אחר אפיקומן, כדי שיהיה הפסק סעודתו וטעם מצה בפיו.</p>
--	--

11. Arukh Hashulhan, Orah Hayyim, Section 478

Just as after the pesah one may not eat anything, so that one will not lose the flavor of the pesah, so too with regard to the *afiqoman* [i.e., the matzah that nowadays] serves as a memorial for the pesah sacrifice — one should not eat any food afterwards, so that one will not lose the flavor of the matzah. So, too, it is forbidden to drink any liquid, except for water, so that one should not lose the flavor — except for the two [last] cups of wine that are mandatory according to the rules of the Seder... Just know that there is no apparent justification for the matzah eaten at the end of the Seder that we call *afiqoman*, for we have taught [in Mishna Pesahim 10:8]: “one may not conclude the Pesah with *afiqoman*,” that is, that one should not eat anything [after the Seder]... However, if after the fact one ate “a little something” after the *afiqoman* one is not obligated to go back and eat [more] *afiqoman*. So, too, [while it is true that] drinking is forbidden afterwards, this does not apply to water, that does not cause the flavor [of the *afiqoman*] to be lost; it also does not apply to beverages such as seltzer or lemonade. Moreover, there are those who permit the drinking of any [kosher for Passover!] beverage, holding that only eating is forbidden, not drinking. In any case the general rule is clear: One may drink any sweetened beverage after the Seder. Likewise, licorice* and things like it.

כמו שלאחר הפסח אין לאכול שום דבר כדי שלא יאבד ממנו טעם הפסח, כמו כן באפיקומן, שהוא זכר לפסח, אין לאכול אחריו שום דבר מאכל כדי שלא יאבד טעם המצה. וכן לשתות כל משקה אסור, לבד מים, כדי שלא לאבד הטעם - חוץ מהשני כוסות שמוכרח לשתותם מדין הסדר... ודע דזה שאנו קורין להמצה הנאכלת באחרונה אפיקומן אין לזה טעם לכאורה, שהרי שנינו אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, כלומר שלא יאכלו שום דבר... מיהו בדיעבד אם אכל דבר מה אחר האפיקומן אינו מחויב לחזור ולאכול האפיקומן. וכן כל מיני משקה אסור לשתות אחריו, לבד מים שאין מאבדין הטעם, וכל מיני מים מותר כמו סעלצי"ן ולימענא"ד. ויש מי שמתיר שתיית כל המשקין, דרק אכילה אסור ולא שתייה. מיהו על כל פנים זהו פשיטא: דכל מיני מים המתוקנים מותר לשתות אחר הסדר. וכן ליקורי"ץ וכיוצא בזה.